

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

*Նվիրվում է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի
հիմնադրման 50-ամյակին*

№ 14

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

*Посвящается 50-летию основания факультета востоковедения
ЕГУ*

№ 14

Ереван
Издательство ЕГУ
2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES

JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

*Dedicated to the 50th anniversary of the foundation of the faculty
of Oriental Studies of YSU*

№ 14

YEREVAN
YSU PRESS
2018

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելքոնյան Ռուբեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր (խմբագիր)

Մելիքյան Գուրգեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Խառատյան Ալբերտ պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

Սաֆրաստյան Ռուբեն պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Հովհաննիսյան Լավրենտի բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ

Հովհաննիսյան Դավիթ բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Սաֆարյան Ալեքսանդր պ.գ.թ., պրոֆեսոր

Ոսկանյան Վարդան բ.գ.թ., դոցենտ

Քոչարյան Հայկ պ.գ.թ., դոցենտ

Սարգսյան Լևոն պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Կարապետյան Ռուբեն պ.գ.դ.

Տեր-Մաթևոսյան Վահրամ պ.գ.դ.

Գրեկյան Երվանդ պ.գ.դ.

Րեպենկովա Մարիա բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ռուսաստան)

Կուզնեցով Վասիլի պ.գ.թ., դոցենտ (Ռուսաստան)

Էքմեքչյան Լեոնա PhD (ԱՄՆ)

Իլյա Յակուբովիչ բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Գերմանիա)

Ահմադջան Ղուրոնբեկով բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ուզբեկստան)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ ԵՊՀ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ 50-ԱՍՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ</i>	11-12
---	-------

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Մկրտումյան Գայանե ՍՈՒՍՈՒԼՍԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ- ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ</i>	14-27
--	-------

<i>Ռաֆայելովա Քրիստինե ՍԱՐԴՈՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԲՆՈՐՈՇՈՂ ՀԱՄԵՍԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԳԵԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԱԲ ԵՎ ՀԱՅ ԼԵԶՎԱՍՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ</i>	28-39
--	-------

<i>Ikilikyan Sona ARAB-IRANIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE PERSIAN GULF NAMING DISPUTE</i>	40-54
--	-------

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռամագյան Սամվել

«ՔՅՈՌՕՂԼԻ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....56-94

Հակոբյան Տաթևիկ

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԿԵՐՊԱՐԻ

ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (ՍԵԼԻՄ

ԴԵՐԻՆԳԻԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ).....95-110

Սարգսյան Տաթևիկ

ՊՈԼՍՈ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԶԱՎԵՆ ՏԵՐ-ԵՂԻԱՅԱՆ.....111-123

Աբրահամյան Մհեր

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԲՈՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ.....124-137

Պողոսյան Նաիրա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՀԱԼԻԴԵ

ԷԴԻՓ ԱԴԸՎԱՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ.....138-151

Մելքոնյան Ռուբեն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐ-ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐ. ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

ԵՎ ԿԱԴՐԱՅԻՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....152-165

Գևորգյան Արշակ
 ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ-
 ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
 ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
 ԿԱՐՉԱՊԵՏ ԱԴՆԱՆ ՄԵՆԴԵՐԵՄԻ ԵՎ ԳԱՐԵԳԻՆ
 ՏՐԱՊԻԶՈՆՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԻ
 ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ.....166-178

Հովսեփյան Լևոն
 ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
 ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ.....179-205

Դարբինյան Հայկ
 «ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԺ» ԶՈՒԳԱԿՑՈՒՄԸ «ԿՈՇՏ ՈՒԺԻՆ».
 ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
 ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԻԶԱՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....206-219

Գևորգյան Արշակ
 «ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
 ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ.
 ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
 ԻԲՐԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ.....220-230

Հովհաննիսյան Գոռ
 ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-
 ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ.....231-240

Հարությունյան Ավետիք
2015 թ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....241-250

Մարգարյան Հայկ
ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ251-263

Պետունց Արեն
ԱԶԳԱՅՆԱՍՏՈՒԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒԺԻ ԲԵՄԵԼԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ 2018 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....264-278

Մելքոնյան Մարիամ
ԿՆՈՋ ԷՄԱՆՍԻՊԱՅԻԱՅԻ ԽՆԴԻՐԸ ՄԻՂԻ
ՀԱԹՈՒՆԻ «ԱՂԵՐՄԱԳՐՈՒՄ».....279-288

Պետրոսյան Ամալյա
XVIII ԴԱՐԻ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....289-298

Խաչատրյան Շուշան
ՄՈՒԽԹԱՐ ԱՌԻԵՁՈՎԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....299-314

Մովսիսյան Լիլիթ
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԵՎ ԱՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԼԵԶՎԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶՈՒԳԱՐԿԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ.....315-328

*Хабидуллина Элмира **
 ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ
 ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ С ТАТАРСКОГО
 ЯЗЫКА НА ТУРЕЦКИЙ.....329-335

Քոչարյան Հայկ, Գևորգյան Աննա
 ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՌ
 ԳՈՐԾՈՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
 ՇԱՀԵՐԻ ՎՐԱ.....336-356

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Vardanyan Aharon
 SOME REMARKS ON THE SOCIOLINGUISTIC
 SITUATION IN XALXĀL.....358-365

Տոնոյան Արտյոմ
 ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ ԲՈՒՆ ԱՊԱՌՆԻ
 ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
 ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ.....366-380

Բիանջյան Հասմիկ
 ՍԵՅՅԵԴ ՍՈՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻ ՋԱՄԱԼՋԱԴԵԻ ԴԵՐԸ 19-ԸՂ
 ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻ և 20-ԸՂ ԴԱՐԻ ՄԿԶԲԻ ՊԱՐՄԻՑ
 ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՆՈՐԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ.....381-392

Խաչատրյան Ջարոուհի
 ԹՅՈՒՐԲԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՁԻԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
 ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ.....393-402

Դավթյան Սոնա

*ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԱՆՎԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲՈՒՍԱՆՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ.....* 403-419

Կոստանյան Վահան

*ԱՅՐՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ
ԵՎ ՑԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....* 420-430

Գեղամյան Աստղիկ

ՄԻՐԱՅԻՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ «ՇԱՀՆԱՍԵ»-ՈՒՄ..... 431-440

Պետրոսյան Լիանա

*ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԸ
Մ. ԱՀՄԱԴԻՆԵԺԱԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (2005-2013 ԹԹ.).....* 441-449

Կոստանյան Վահան

ԱՅՐՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ..... 450-456

Брутян Ануш

*ПЕРСПЕКТИВЫ РОССИЙСКО-ИРАНСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ СВПД.....* 457-471

Khorikyan Hovhannes

ON THE LOCATION OF THE NEPHTHALITES..... 472-486

Մկրտումյան Գայանե՝

**ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ-
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ հրովարտակ-պայմանագիր, մուսուլման իշխող, քրիստոնյաների իրավունքներ, հարկերի վճարում, արաբերեն ձեռագիր, Ալի Մանշուր, պայմանագրի վերահաստատում, արաբական նվաճում, մուսուլմանական տիրապետություն, գլխահարկ

Մուսուլմանական տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա բնակչության (զիմմի) հարաբերությունները մուսուլման իշխողների հետ դարեր շարունակ կարգավորվել են հրովարտակ-պայմանագրերի միջոցով: Վերջիններիս հիմքում ընկած է դեռևս Մուհամմադ մարգարեի օրոք Արաբական թերակղզու քրիստոնյա և այլակրոն բնակչությանը տված պայմանագրերի իրողությունը, որի մասին հիշատակում է մուսուլմանական և քրիստոնեական միջնադարյան պատմագրությունը: Արաբական նվաճումների ընթացքում էլ նվաճված երկրների բնակչությանը տրվեցին պայմանագրեր, որոնցով ամրագրվում էր նրանց վերջնական հպատակեցումը արաբական իշխանություններին և որոշվում նրանց հետագա կարգավիճակը, իրավունքներն ու պարտականությունների շրջանակը: Այդ փաստաթղթերի միջուկն Ալլահի առաքյալի և նրա հաջորդների հանդուրժողականությունն էր և հովանավորությունը քրիստոնյաների նկատմամբ, որոնք մասնավորապես

՝ ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի արաբագիտության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ., էլ. փոստ՝ Gmkrtumyan@ysu.am

արտահայտվեցին 632թ. Մուհամմադի կողմից Արաբական թերակղզու Նաջրան քաղաքի քրիստոնյա բնակչությանը շնորհած պայմանագրում: Նշվում էր, որ քաղաքը, նրա շրջակայքը, եկեղեցիները անցնում էին Ալլահի հովանավորության տակ՝ վայելելով Ալլահի մարգարե ու առաքյալ Մուհամմադի պաշտպանությունը: Վերջինս երաշխավորում էր, որ չեն փոխվի նրանց սովորույթներն ու կենսակերպը, չի հեռացվի եպիսկոպոսը՝ իր եպիսկոպոսությունից, վանականը՝ իր վանականությունից: Նաջրանցիները պարտավորվում էին վճարել հարկ՝ 2 հազար հագուստ:¹ Նշենք, որ բացի պայմանագրի այս տարբերակից, որը պահպանվել է 9-12-րդ դարերի մուսուլմանական պատմագիրների երկերում, առկա է ևս մեկ տարբերակ, որը զետեղված է անանուն «Նեստորական պատմության» մեջ, այն կազմվել է հիջրայի 265 (878-879) թվականին:

Այս տարբերակը նշանակալիորեն տարբերվում է նախորդ տարբերակից իր կառուցվածքով և ոճով: Ի տարբերություն պայմանագրի «մուսուլմանական» տարբերակի, որը նախատեսված էր միայն Նաջրան քաղաքի համար, այստեղ Մուհամմադն Ալլահի ու իր անունից պայմանագիր է կնքում բոլոր նրանց հետ, ովքեր դավանում են քրիստոնեություն: Այն կնքվում է մուսուլմանական հաջորդ սերունդների համար ևս, որպեսզի նրանք ճանաչեն քրիստոնյաների իրավունքները և վերջիններիս հովանավորեն: Այս պայմանագրում հարկի չափը սահմանվում է 4 դիրհեմի չափով, հարկերից ազատվում էին հոգևորականները, մազե հագուստ հագնողները (ճգնավոր): Արգելվում էր քրիստոնյաներին բռնի դավանափոխ անելը, խոսվում է նաև

¹ Al-Balazuri, Futuh al-buldan, Bairut, 1983, p. 71.

քրիստոնյաների ու մուսուլմանների ամուսնության մասին:² Պայմանագրի պայմանները քրիստոնամետ են: Ըստ հետազոտողների, այս տարբերակի կազմման ժամանակագրական սահմանները ձգվում են 7-րդ դարի կեսից մինչև 9-րդ դարի առաջին կեսը³:

Արաբական նվաճումների ընթացքում էլ նվաճված քաղաքների բնակիչները գլխահարկ վճարելու պայմանով ձեռք բերեցին կյանքի, գույքի, դավանանքի ազատություն: «Գրքի ժողովրդի» նկատմամբ մուսուլմանական համայնքի պաշտպանության ու հովանավորության մասին դրույթի առկայությունը պայմանագրերում հիմնականում հեշտացրեց նվաճումների ընթացքը, երբ շատ դեպքերում բնակչությունը նախընտրում էր առանց դիմադրության անձնատուր լինել արաբներին: Այսպես, Միջագետքի, Սիրիայի բնակչությանը տրված պայմանագրերում շեշտվում էր, որ արաբները չեն ավերի նրանց եկեղեցիներն ու տաճարները, ամրոցները, պայմանով, որ նոր եկեղեցիներ չկառուցվեն, բնակիչները հարկեր վճարեն, սուս ցուցմունքներ չտան և այլն:⁴ Նշենք, որ շատ հաճախ պայմանագրերը նվաճված երկրների բնակչության հետ արաբները կնքում էին ըստ նրանց առաջարկների, փորձելով սիրաշահել նրանց, որպեսզի շրջակա քաղաքների բնակիչներն էլ շտապեին իրենք հետ պայմանագիր կնքել⁵: Պայմանագիրը աստիճանաբար դառնում էր արաբ նվաճողների ու նվաճված բնակչության միջև

² Histoire Nestoïrenne (Chronique de Seert), seconde partie (II), publee et traduite par Addai Sher, Paris, 1918, p. 601-617.

³ Колесников А. Две версии договора Мухаммада с христианами Наджрана, Палестинский сборник, вып. 28(91), Ленинград, 1986, с. 32-33.

⁴ Al-Balazuri, Futuh al-buldan, p 133, al-Tabari, Tarikh al – rusul wa al – muluk, III, al-Kahira, 1962, 1/2158.

⁵ Աբու Յուսուֆ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունը՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 110-112:

փոխհարաբերությունները կարգավորող դիվանագիտական մեթոդ, որտեղ մեծ դեր ունեւր հանդուրժողականությունը այլակրոն քնակչության նկատմամբ:

637 թ. երկարատև պաշարումից հետո գրավվեց Երուսաղեմը: Քաղաքի քնակչության խնդրանքով հաշտության պայմանագիրը տրվեց անձամբ իսալիֆա Օմար իբն ալ-Խատտաբի (634-644) կողմից, քնակիչները ստացան կյանքի, գույքի ապահովություն, խոստացվում էր իսաչերի անձեռնմխելիություն⁶: Տեղին է նշել, որ առանձին պայմանագրեր տրվեցին Օմարի կողմից քաղաքի քրիստոնյա այլ համայնքների, ինչպես հայերին և վրացիներին: Արաբական արշավանքների նախօրյակին Երուսաղեմի հայ հոգևորականները կայուն դերակատարում ունեին քաղաքի հոգևոր և տնտեսական կյանքում, նրա իրավասության տակ էին մի շարք սրբավայրեր: Այս հանգամանքը աննկատ չէր կարող մնալ արաբ նվաճողների համար: Ինչպես փաստում են Երուսաղեմի հայ գիտակները, հայոց Աբրահամ պատրիարքը, տեսնելով իսլամի հաջողությունները Մուհամմադի օրոք 626 թ. որոշեց անձամբ գնալ իսլամի մարգարեի մոտ Մեքքա քրիստոնյաներից կազմված պատվիրակության հետ, ցանկանալով նրանցից ստանալ հայկական համայնքի անվտանգությունը ապահովող փաստաթուղթ: Մարգարեն ընդառաջեց նրա ցանկությունը, տալով իր ձեռքի դրոշմը կրող մի հավաստագիր «վասնզի ինքը անգրագետ էր»⁷: Պայմանագրում թվարկվում են Երուսաղեմի հայկական համայնքին տրված բոլոր սրբավայրերը՝ Ս. Հարություն տաճարը, Ս. Հակոբ եկեղեցին, Ձիթենյաց վանքը և այլն, որոնք հետագայում վեճի առարկա դարձան հայ և հույն

⁶ Al=Tabari, Tarikh al-rusul waal-muluk, III, 1/2405, -1/2406,

⁷ Մաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղեմի, հատոր I, Երուսաղեմ, 1931, էջ 261:

եկեղեցիների միջև: Աբրահամ պատրիարքը պարտավորվեց հարկ վճարել: Ըստ Տ. Սավալանյանի, այժմ Երուսաղեմի պատրիարքարանի ղիվանատանը չկա հիշյալ հավաստագիրը, այլ կա նրա պատճենը, գրված հին թղթի վրա: Եվ երբ 637 թ. Օմարը մտավ Երուսաղեմ, նա հայկական համայնքին Մուհամմադի կողմից տված այս պայմանագիրը ամրագրեց նոր դաշնադրությամբ, համոզվելով, որ այդ փաստաթուղթը իսկական է⁸:

Հետագա դարերի ընթացքում Երուսաղեմի հոգևոր առաջնորդները ձգտում էին նման փաստաթղթերով մուսուլման իշխողներից առաձնաշնորհներ և արտոնություններ ստանալ անվտանգ դարձնելու իրենց համայնքի կյանքը: Այսպես, 1311-ին Երուսաղեմի աթոռակալ Սարգիսը (1281-1313) հայ համայնքի իրավունքները պաշտպանելու և իր դիրքերը ամրապնդելու համար դիմեց Եգիպտոսի սուլթան Նասր Մուհամմադին՝ ցույց տալով նրան Օմարի այս պայմանագիրը: Սուլթանը 1312-ին նոր հրովարտակով հաստատեց այն: 1187-ին, երբ Այյուբյան հարստության հիմնադիր Սալահ ալ-Դինը մտավ Երուսաղեմ, նրա մոտ եկավ քաղաքի հայոց պատրիարք Աբրահամը իր հպատակությունը հայտնելու և ցույց տալու նրան Մուհամմադի, Օմարի կողմից հայերին շնորհած հրովարտակները: Սալահ ալ-Դինը հաստատեց այդ պայմանագրերը՝ նոր հրովարտակ շնորհելով հայկական համայնքին, որով հաստատվում էին վերջինիս իրավունքները մի շարք սրբավայրերի նկատմամբ⁹: Մուհամմադ մարգարեի՝ Երուսաղեմի հայկական համայնքին տված պայմանագիրը մուսուլմանա-հայկական շփումների ամենավաղ ապացույցն է և մատնանշում է հայերի՝ մուսուլմանների հետ փոխհամաձայնության գալու առաջին փուլը: Նշենք, որ Երուսաղեմի վրացական համայնքն էլ իր հերթին

⁸ Նույն տեղում, էջ 271:

⁹ Նույն տեղում, էջ 408-413:

Օմարից ստացավ իր անվտանգությունը երաշխավորող պայմանագիր:

Այսպես, արաբական նվաճումների ընթացքում քրիստոնյա բնակիչներին տրված պայմանագրերը երաշխավորում էին նրանց անվտանգ կեցությունը արաբների հովանու ներքո: 652 թ. Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի միջև կնքվեց մի դաշնագիր, որով Հայաստանը 3 տարով ազատվում էր Խալիֆայությանը հարկ վճարելուց, որի չափը 3 տարին անցնելուց հետո թողնվում էր հայերի հայեցողությանը, Հայաստանը կարող էր ունենալ 15 հազարանոց հեծելազոր, արաբները պարտավորվում էին չմիջամտել երկրի ներքին գործերին, զորք չմտցնել այստեղ¹⁰: Հայաստանը, այսպիսով, ստանում էր ներքին ինքնավարություն, հայ նախարարները թեև համարվելու էին Խալիֆայության հպատակները, սակայն պահպանելու էին իրենց հողատիրական ժառանգական իրավունքները: Խալիֆայության այս մեղմ զիջողական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ պայմանավորված էր նրանով, որ արաբները հակամարտության մեջ էին Բյուզանդական կայսրության հետ և ձգտում էր թուլացնել նրա ազդեցությունը Հայաստանի վրա: Այս պայմանագիրը բացառիկ նշանակություն ունեցավ հայերի համար, չնայած որ հետո Հայաստանը նվաճվեց արաբների կողմից, սակայն շնորհիվ այս պայմանագրի հայ նախարարները հետագայում էլ պահպանեցին իրենց իրավունքները, և այս պայմանագիրը նախադրյալներ ստեղծեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման համար, նվաճված և ոչ մի երկիր չունեցավ այն իրավունքներն ու արտոնությունները, ինչ Հայաստանը արաբական նվաճումների շրջանում:

¹⁰ Պատմություն Սեբեոսի, Երևան, 1979, էջ 164:

Ըստ հետազոտողների, 652-ին կնքված այս դաշնագիրը, 654-ին Դվինի բնակչությանը Հաբիբ իբն Մասլամայի տված պայմանագիրը պետք է դիտարկել որպես դաշնագրերի (առի) ավանդույթի շարունակություն, որի հիմքը դրվել էր դեռևս Մուհամմադի օրոք՝ նրա գործունեության մեդինյան շրջանում (622-632 թթ)¹¹: Ըստ այդ ավանդույթի՝ վերոհիշյալ բոլոր պայմանագրերը Երուսաղեմի հայկական համայնքին Մուհամմադի կողմից տված պայմանագրի վերահաստատումներն են: Այս առումով կարևորվում են նաև հայկական միջնադարյան մատենագրության մեջ հայտնի երկու հրովարտակները՝ «Մեծ մանշուրը» և հրովարտակի «Փոքր մանշուրը», որոնք ունենին կրոնական ուղղվածություն: «Մեծ մանշուրի» մասին առաջին անգամ հիշատակում է 12-րդ դարի հայ մատենագիր Սամվել Անեցին: Նա համառոտակի անդրադառնում է դեպի Հայաստան արաբական արշավանքներին և նշում, որ Մուհամմադը՝ «գլուխ վաճառականացն եգիպտացոց... հաստատեալ էր ադանդովն Արիոսի և Կերինթոսի», արգելեց սուտը և նրան հնազանդվեց տիրեզերքի մեծ մասը և «ամնոռաց երդամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունենալ զքրիստոնեություն և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա» որոշակի քանակով հարկ վճարելու պայմանով¹²: Քահանաները և հեծելագորը ազատվում էին հարկերից: Սամուել Անեցին չի լուսաբանում, թե ինչ հանգամանքներում է հայերին տրվել այս պայմանագիրը: Հայ գիտնականների կարծիքով Սամուել Անեցին այս փաստաթղթում Օմայյան զորավար Մուհամմադ իբն Մրվանի անունը շփոթել էր իսլամի հիմնադրի անվան հետ, և հետագայում հայ պատմագրության մեջ ամրագրվել է ավանդությունը այն մասին,

¹¹ Dadoyan S., The Armenians in the medieval islamic world vol 1. Sondon, 2011, p. 60

¹² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, Վաղարշապատ, 1983, էջ 82:

որ Մուհամմադ մարգարեն պայմանագիր է տվել հայերին, վերջիններիս իրավունքները ճանաչելու մասին¹³: Այս պայմանագրի կետերը համապատասխանում են արաբական նվաճումների ընթացքում նվաճված բնակչությանը տրված պայմանագրերի պայմաններին. դրանք հակիրճ են և որոշակի: Սույն պայմանագիրը հայերին է տրվել հավանաբար 7-րդ դարի վերջին, 8-րդ դարի սկզբին Մուհամմադ իբն Մրվանի կողմից, որով ամրագրվում էր Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից:

Սամուել Անեցին հավանաբար փորձել է վաղեմություն հաղորդել վերոհիշյալ պայմանագրին՝ վերագրելով այն ավելի վաղ շրջանին՝ մասնավորապես արաբական նվաճումների նախօրյակին: Դրանով նա փորձել է ընդհանրական իմաստ հաղորդել պայմանագրին: Այս միտումը նկատվում է նաև հետագա դարերի հայ պատմագիրների մոտ: «Փոքր մանշուր» պայմանագրի մասին հիշատակում է 14-15-րդ դարերի հեղինակ Գրիգոր Տաթևացին¹⁴: Պայմանագիրը հայերին է տրվել 8-րդ դարի սկզբին Մուհամմադ իբն Մրվան գորավարի կողմից, որի տեքստը մեզ չի հասել:

Այսպես, Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվում են Մուհամմադ մարգարեի և Ալի իբն Աբու Տալիբ խալիֆայի անուններով պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն մի շարք վավերագրեր և պայմանագրեր, դրանց հայերեն թարգմանությունները, որոնց անդրադարձել են հայ հետազոտողները: Այս պայմանագրերը համակարգել է հայագի գիտնական Հ. Անասյանը ըստ իրենց սկզբաղբյուրների՝

¹³ Тер-Гевондян А., Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 186:

¹⁴ Գրիգոր Տաթևացի, Ընդդեմ տաճկաց, Երևան, 2009, էջ 53:

արաբերեն, թուրքերեն, պարսկերեն: Դրանք հիմնականում կրկնօրինակվել են 16-19-րդ դարերում: Անդրադառնալով Մուհամմադի անունով պայմանագրերին, չ. Անասյանը գրում է, որ Հայաստանում արաբական, պարսկական և թուրքական տիրապետությունների շրջանում հայերը բարյացակամ վերաբերմունք և որոշ արտոնություններ ստանալու համար աշխատել են ժամանակ առ ժամանակ այս պայմանագրի վավերացված օրինակներ ձեռք բերել մուսուլման իշխողներից¹⁵:

Մեր կողմից ուսումնասիրվել են Մուհամմադ մարգարեի անունով № 2622, 2826, 6984 ձեռագրերը (հայերեն թարգմանություններ պարսկերենից), որոնց բովանդակությունները համընկնում են միմյանց: Այս դաշնագրերում նշվում է, որ դրանք տրվել են քրիստոնյա և այլ ազգերի: Մուհամմադի հովանավորության տակ են անցնում քրիստոնյաների եկեղեցիները, աղոթատները, քրիստոնյաները կարող են նորոգել իրենց եկեղեցիները մուսուլմանների օգնությամբ¹⁶: Եթե քրիստոնյան հանցանք կատարի, ապա մուսուլմանը պարտավորվում է օգնել նրան, քրիստոնյաները պարտավորվում են որպես գլխահարկ վճարել 4 դինար, իսկ եթե «ի ծովու հանող մարգարիտաց իցե և կամ ցամաքի»՝ 12 դիրհեմ¹⁷: Քրիստոնյաները չպետք է պատերազմեն մուսուլմանների թշնամիների դեմ: Չնայած այս ձեռագրերը բառային ձևակերպումներով տարբերվում են իրարից, սակայն ունեն բովանդակային ընդհանրություններ միմյանց և արաբատառ տարբերակների հետ: Ուսումնասիրել ենք նաև Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի Մուհամմադ մարգարեի անունով 2 ձեռագիր: № 358 ձեռագիրը երկլեզվյա է՝ գրված արաբերեն, տողատակում՝

¹⁵ Անասեան Յ., Մանր երկեր, Լոս Անջելես, 1987, էջ 627:

¹⁶ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագիր № 2622, էջ 116բ:

¹⁷ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագիր № 6984, էջ 304ա:

պարսկերեն և ընդօրինակված հավանաբար 17—րդ դարում: Այս դաշնագրի պայմանները համընկնում են վերոհիշյալ ձեռագրերի և Նաջրանի բնակչության պայմանագրի «քրիստոնեական» տարբերակի հետ: Մուհամմադ մարգարեն հավատում է, որ չի հեռացվի եպիսկոպոսը իր եպիսկոպոսությունից, վանականը՝ իր վանականությունից¹⁸: Մյուս № 272 ձեռագիրը պարսկերեն է, որտեղ կրկնվում են վերոհիշյալ փաստաթղթերի պայմանները: Կարևորվում են նաև Մատենադարանի՝ Ալի իբն Աբու Տալիբ խալիֆայի անունով № 357 պարսկերեն ձեռագիրը, որտեղ կրկնվում են Նաջրանի պայմանագրի «քրիստոնեական» տարբերակի պայմանները: Այս բոլոր պայմանները, կրկնօրինակելով 16-19-րդ դարերում, իրենց ազդեցությունն են թողել միջնադարի մուսուլման բարձրաստիճան հոգևորականների՝ հայ համայնքին վերաբերող մի շարք խնդիրների վերաբերյալ դրական որոշումներում:

Մուհամմադ մարգարեի անունով այս պայմանագրերը իրենց բովանդակային հիմնական հատկանիշներով, ձևակերպումներով համընկնում են նաև Եգիպտոսի Թուր վանքի վանականներին, դպտիներին, ասորիներին Մուհամմադի անունով տրված դաշնագրերի հետ, որոնց մասին հիշատակում են մուսուլման պատմաբանները¹⁹:

Մուհամմադ մարգարեի և Ալի իբն Աբու Տալիբ խալիֆայի անունով պայմանագրերը շատ դեպքերում օգնել են հայերին՝ պաշտպանելու իրենց իրավունքները մուսուլման իշխողների

¹⁸ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի արաբատառ ձեռագիր № 358:

¹⁹ Nameha wa pimanhaye siyasi hadrate Muhammad, Tehran, 1990, p. 625-637: Այս վերոհիշյալ պայմանագրերի վերլուծության մասին տե՛ս Մկրտումյան Գ, Հրովարտակ-պայմանագրերը որպես հայ-արաբական հարաբերությունների աղբյուր (VII-XII դ.դ.), Երևան, 2017:

(պարսիկ, թուրք) ոսնձգություններից: 16-րդ դարի առաջին քառորդին, երբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ, և քրդական շատ ցեղերի պարագլուխներ ընդարձակ տիրույթներ ստացան, ծայր առան հայ բնակիչների հարստահարությունները նրանց կողմից: Կ. Պոլսի հայ հոգևորականները, ավելի մոտ կանգնած լինելով արքունիքին, նման պայմանագրերով փորձում էին սանձահարել նրանց:

Այսպես, 17-րդ դարի հայտնի եկեղեցական գործիչ Գրիգոր Դարանաղցին, խոսելով այլակրոն բնակչության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության գործադրած դաժան քաղաքականության մասին, հիշատակում է այս փաստաթղթի՝ «յալէ՛ մեծ մանշուրի» մասին: 17-րդ դարավերջին Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում ապստամբություններ են սկսվում, երբ ոսնահարվում են քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի իրավունքները: Վերջիններս դիմում են Դարանաղցուն, որ օգնի իրենց: Գրիգոր Դարանաղցուն հաջողվում է ձեռք բերել ալի մանշուրը (հրովարտակ) և այն ներկայացնել դատավորին: Վերջինս վերցնում է այդ հրովարտակը, բարձրաձայն ընթերցում է այն և սոսկում այդ զարմանակերպ գրից, գրված 3 լեզվով, քուֆի գրով՝ արաբերեն և թուրքերեն: Ըստ հեղինակի, ներկա գտնվող մուսուլմանները, որոնք հայերի հանդեպ բարկությամբ էին լցված, «գատամուք կրճտեցին վերայ մեր», սոսկացին և ընդունեցին այն²⁰: Նա նկարագրում է, թե ինչպես թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները հավատում էին դրան և ընդունում որպես սրբազան գիր, համբուրում այն, դնում իրենց աչքերի վրա: Կամ երբ Ամիդի թուրք պաշտոնյան հարկերով նեղում էր հայերին, սուլթան Մուրադին է ներկայացվում «յալէ գիրը»: Այսպես, 18-րդ դարում Կ. Պոլսի հայոց Ավետիք պատրիարքը, ցանկանալով

²⁰ Ժամանակագրություն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցիոյ կամ Դարանաղցիոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 151:

պաշտպանել հայերին, Ստամբուլի հոգևոր առաջնորդ շեյխ ուլ-խալամի մոտ ասում է, որ Մուհամմադն ու Օմարը, երբ տիրեցին ամբողջ աշխարհով, հայ մեծավորները խնդրեցին նրանց հարկ (խարաջ) դնել իրենց վրա, որպեսզի իրենք քրիստոնական կրոնը ազատորեն դավանեն: Վերջիններս երդամաբ ուխտ և դաշինք տվեցին հայ մեծավորներին: Եվ երբ շեյխ ուլ-խալամը հարցնում է, թե որտեղ են այդ փաստաթղթերը, Ավետիք պատրիարքը ասում է, որ իր մոտ է Օմարի հրովարտակի ոսկետառ պատճենը, իսկ բնագիրը Երուսաղեմում է²¹:

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում այն իրողությունը, որ հետագա դարերում, երբ մուսուլմանական տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա հպատակների իրավունքները ոտնահարվում էին, Մուհամմադի անունով շրջանառության մեջ են դրվում քրիստոնյաների շահերին և իրավունքներին միտված փաստաթղթեր:

РОЛЬ МУСУЛЬМАНСКИХ МАНИФЕСТОВ-ДОГОВОРОВ В ЖИЗНИ ХРИСТИАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Մկրտյան Գայանե
(Резюме)

В настоящей статье предметом рассмотрения стала важная роль манифестов-договоров, выданных христианскому населению со стороны мусульманских правителей в разных эпохах. Внимание было уделено договорам, выданным в течение арабских завоеваний во второй половине седьмого века населению Сирии, Месопотамии, на основе которых лежал договор, выданный пророком Мухаммедом

²¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1969, էջ 120:

христианам Еменского города Наджран в 632г. Важное внимание было уделено также договору, выданному последним армянской общине Иерусалима, которое в дальнейшем утвердили Омар Ибн Ал-Хаттаб халифа и следующие мусульманские правители, завоевавшие город, и которыми местное армянское духовенство в течение веков смогло сохранить свои права в отношении нескольких церквей в Иерусалиме, улучшая состояние армянского населения. В связи с данным вопросом были изучены хранившиеся в Матенадаране имени Месропа Маштоца рукописи и документы на имя Мухаммеда пророка на арабском, персидском языках, составленные в 16-19 веках, которые предназначены на сохранение защиту прав христиан, в частности – армян, под владычеством мусульман и приобретение привилегий от мусульманских правителей. О важной роли данных манифестов свидетельствуют также авторы армянской хронологии.

THE ROLE OF MUSLIM MANIFESTS-CONTRACTS IN THE LIFE OF THE CHRISTIAN POPULATION

Mkrtumyan Gayane
(Summary)

In this article, the important role of manifestos-treaties issued to the Christian population by Muslim rulers in different eras has been the subject of consideration. Attention was paid to treaties issued during the Arab conquests in the second half of the seventh century to the population of Syria, Mesopotamia, on the basis of which lay the agreement issued by the prophet Muhammad to the Christians of Najran city of Yemen in 632. Important attention was also paid to the treaty issued to the Armenian community of Jerusalem by the latter, which was later approved by Omar Ibn Al-Khattab of the Caliph and the following Muslim rulers who conquered the city, and with whom the local Armenian clergy for centuries managed to preserve their rights in relation to several churches in Jerusalem, improving the state of the Armenian population. In connection

with this issue, the manuscripts and documents kept in the Matenadaran named after Mesrop Mashtots named after Mohammed the prophet in Arabic and Persian languages, compiled in the 16th and 19th centuries, designed to preserve the protection of the rights of Christians, in particular Armenians, under Muslim rule and the acquisition of privileges from Muslim rulers. The authors of Armenian chronology also testify to the important role of these manifestos.